

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

**ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀՈԳԵՒՈՐ-ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՑ
(1908-1918 թթ.)**

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից եւ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո հաստատված հարաբերական «ազատությունը» նոր իրավիճակ ստեղծեց Վանի նահանգի հոգեւոր-կրոնական հարաբերությունների ոլորտում:

Վանի նահանգում ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում մեծ ակնածանք եւ հարգանք էր վայելում սուրբ Գեղարդը: Այդ մասին Հ. Երամյանը հիշում է. «Ամէն անգամ, երբ մարախ կամ ո՛րէն համաճարակ կուգար, Հոգեաց վանքէն Գեղարդը քաղաք փոխադրելով՝ կրօնական հանդիսաւորութեամբ եկեղեցիները կը պտըտցնէին: Հաւատաւոր ժողովուրդը անխտիր կը դիմէր ի համբոյր Գեղարդին եւ համաճարակը կը մեղմանար ու կ'անհետանար: Արդ, երբ Նորաշէնու եկեղեցիէն Գեղարդը հանդիսաւոր թափորով Յայնկոյսներու եկեղեցին կը փոխադրուէր, Պողպտէ դարի կամ Համուտաղէնց զօրանոցի հրամանատարն ընդ առաջ ելնելով թափորին, խնդրեց որ Գեղարդը զօրանոցին մէջ ալ հանուի կամ բացուի: Հայ զինուորներու օրինակով նաեւ շատ մը իսլամներ երկիւղածութեամբ եւ հաւատքով կը համբուրեն մասունքը եւ՝ իրենց իսկ թուրքերու վկայությամբ՝ այդ օրէն հիւանդութիւնը կը կորսնցնէ իր թափը եւ քանի մը օրէն կ'անհետի զօրանոցէն: Այսպէս նաեւ շատ անգամ հաւատաւոր թուրքերը կը դիմէին հայ քահանային եւ աւետարան կարդալ կուտային իրենց հիւանդներուն վրայ: Շատերը եւս մերազնեից հաւատքով կը դիմէին հայոց նշանաւոր ուխտատեղիները եւ բուժուած ետ կը դառնային՝ իրենց իսկ խոստովանութեամբ: Այդ հաւատքն ու խոստովանութիւնը չպիտի արգիլէին, սակայն առհասարակ բոլոր իսլամները՝ վերջին պատերազմի ատեն մեր բոլոր սրբութիւնները պղծելէ եւ ուխտատեղիները քար ու քանդ ընելէ՝ առանց խղճահարութեան»¹:

¹ Հ. Երամյան, Հուշարձան, հ. Բ., էջ 154:

1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին մահացավ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մաթեոս Բ.² «Երկաթե Պատրիարքը»²:

Նրա անակնկալ մահվան գույժը Վան հասավ 1910 թ. դեկտեմբերի 17-ին եւ սաստիկ հուզում ու մեծ ցավ առաջացրեց նահանգում: Ընդհատվեցին Վարազի դպրոցի դասերը:

1910 թ. դեկտեմբերի 19-ին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի պատվերով Վանի բոլոր եկեղեցիներում կատարվեցին հոգեհանգստյան աղոթքներ, իսկ Արարք թաղի եկեղեցում տեղի ունեցավ պաշտոնական սգո հանդես, որին ներկա էր խումբ բազմություն, կուսակալի փոխանորդը՝ ռատիկանապետը, ռուսական հյուպատոսի թարգմանը, ամերիկյան եւ գերմանական միսիոներները: Մատուցված հանդիսավոր պատարագից հետո կատարվեց հոգեհանգիստ, որից հետո ելույթ ունեցողներից ուսուցիչ Արտաշես Սուխայանը դրվատանքի խոսքեր ասաց հանգուցյալ վեհափառի հասցեին: Առաջնորդական փոխանորդ Մեսրոպ ավագ քահ. Ճանիկյանը հատկանշեց նրա գործը անհատականությամբ, տոկուն կամքը եւ հայրենասիրությունը³:

1911 թ. ամռանը Ատորիքում գերմանական արշավախմբի կողմից կատարված պեղումներն ավարտելուց հետո Վասպուրական է այցելում գերմանացի արժանահիշատակ ճանապարհորդ Վալտեր Բախմանը, որը Մոսուլ-Տրապիզոն-Մոսուլ երթուղով ձգվող եւ 1911 թ. հուլիսից մինչեւ սեպտեմբեր իրականացված նրա պատմաաշխարհագրական ճանապարհորդության մի մասն էր⁴: Իսկ ուսումնասիրման նյութը հիմնականում որակյալ չափագրություններով համադրված պատմական Վասպուրական աշխարհի՝ Դատվանի, Վանա լճի հարավային ծովեզերքի, Ախավանքի, Ոստանի, Վանի, Վարագավանքի, Հայկաբերդի, Խոշաբի, Ս. Բարդուղեմեոս վանքի, Բաշկալեի, Վարգահանի, Սալնապատի, Զուլամերիկի հայկական, նեստորական, բյուզանդական եւ սելջուկյան միջնադարյան ճարտարապետական ծավալային կոթողների արժեքավոր հետազոտություններն էին, որոնք առաջ են բերում նաեւ մշակութաբանական ընդհանրության զգացողություն:

Ճիշտ է, Վասպուրականի հուշարձանների տեղագրությունների գործում մինչ այդ անգնահատելի աշխատանք են կատարել պոլսահայ հեղինակ-

2 Յ. Կոստանյան, Царское правительство и выборы католиков всех армян, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, թ. 3, էջ 158:

3 «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, հունվարի 9, թ. 3, հունվարի 11, թ. 4:

4 Դժբախտաբար, առաջուր պատշաճ ուշադրության չի արժանացել հեղինակի ինքնությունը, գործունեությունը եւ ժառանգությունը:

ներ Ն. Սարգիսյանը⁵ եւ Մ. Միրախորյանը⁶, սակայն Վ. Բախմանի հետազոտությունները նորությո էին ու եղելություն եւ, որ նրանում նշված մի շարք հայկական հուշարձաններ առաջին անգամ էին մտնում գիտական շրջանառության մեջ:

Վ. Բախմանի կողմից Վասպուրականի եկեղեցական հուշարձանների հետազոտումը կարեւորվում է նաեւ այն առումով, որ այն ունի վավերագրական արժեք, քանի որ հուշարձանների մեծ մասը հետագայում արժանացան իսպառ վերացման անողոք ճակատագրին: Բացի այդ, աշխատանքում տեղ են գտել պատմագիտական կարեւորություն ներկայացնող 132 լուսանկարներ եւ 50 գծագրեր, որոնք էլ ավելի են արժեւորում կատարված աշխատանքը: Իր կատարած ողջ հետազոտությունների արդյունքը նա ամփոփել է «Եկեղեցիներ եւ մզկիթներ Հայաստանում եւ Քուրդիստանում»⁷ կոթողային աշխատության մեջ, որն իր շարադրանքով ինքնատիպ է եւ ունի տիպաբանական յուրահատուկ կառուցվածք:

Եկեղեցական կյանքը

Վան-Վասպուրականի տարածքը հայտնի էր իր եկեղեցիներով եւ վանքերով, որոնք տեղաբաշխված էին հետեւյալ կերպ.

Վանի սանջակ՝ 130 եկեղեցի եւ 25 վանք,

Լիւ-Կաուց՝ 32 եկեղեցի,

Աղբակ (Բաշկալե)՝ 23 եկեղեցի եւ 7 վանք,

Աղթամարի կաթողիկոսություն՝ 263 եկեղեցի եւ 6 վանք,

Խիզան՝ 69 եկեղեցի եւ 16 վանք,

Ընդամենը՝ 457 եկեղեցի⁸:

Հ. Ոսկյանի հաշվարկներով՝ Վան-Վասպուրականի վանքերն ու եկեղեցիներն ունեին հետեւյալ պատկերը.

Ռշտունիք՝ 32 վանք եւ եկեղեցի,

Վան-Տոսպ՝ 14⁹,

Գնունեաց եւ Առքերանի՝ 14,

Վանա լճի կղզիներ՝ 5,

5 Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 164, էջ 237-239, 250-280:

6 Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի Հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի. տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն, պիտանի գիտնոյ, մասն Ա., Կ. Պօլիս, 1884, մասն Բ., Կ. Պօլիս, 1885, մասն Գ., Կ. Պօլիս, 1885:

7 Վ. Բախման, Եկեղեցիներ եւ մզկիթներ Հայաստանում եւ Քուրդիստանում. գերմաներէն բնագրից թարգմանեց Ռուզան Սալխանեանը, մասնագիտական խմբագիր՝ դոկտ. փրոֆեսոր Դավիթ Քերթմենջեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2006:

8 Հ. Ղազարյան, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրութ, 1968, էջ 215-216:

9 Ի. դ. սկզբին միայն Վան քաղաքն ուներ 12 եկեղեցի, որոնցից 5-ը՝ Այգեստանում, 7-ը՝ Քաղաքամիջում: Տեն Ծերով, Վանի նահանգը ներկայումս, XXIV, Վան քաղաքը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1904, թ. 12, էջ 40:

Արճիշահովիտ, Քաջբերունի եւ Արծկե՝ 17,
 Արտագ՝ 1,
 Նախճավան՝ 4,
 Գողթն՝ 14,
 Անձեւացյաց, Բողունիք եւ Երվանդունիք՝ 20,
 Աղբակ՝ 6,
 Մոկք, Խիզան եւ Շատախ՝ 42,
 Սալնաձոր՝ 3,
 Ընդամենը՝ 172¹⁰:

Ներկայացնենք որոշ վանքերի վիճակը:

Աղթամարը Էջմիածնի Մայր Աթոռի բարոյական իրավասությանը ենթակա կաթողիկոսական աթոռներից մեկն էր, որը հաստատվել էր 1114 թ. եւ ունեցել է 57 կաթողիկոսներ:

Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Աղթամարի կաթողիկոսությունը բաղկացած էր երկու առաջնորդարաններից՝ Աղթամարի եւ Խիզանի եպիսկոպոսություններից: Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռին էին ենթարկվում Գավաշի, Շատախի եւ Կարճկանի կազաները: Այն ուներ 130 թաղ, 203 եկեղեցի, 70000 հայ եւ 500 բողոքական բնակչություն¹¹: Ըստ Չիթունու՝ Աղթամարին էին ենթարկվում 193 եկեղեցի եւ 40 վանք: Աղթամարի աթոռի մաս կազմող Խիզանի եպիսկոպոսությունն ընդգրկում էր Խիզանի կազան եւ ուներ 64 թաղ, 69 եկեղեցի եւ 2500 հայ բնակչություն: Ըստ Չիթունու՝ այն ուներ 109 եկեղեցի եւ 16 վանք¹²:

Ա. Սաֆրաստյանը, նկատի ունենալով, որ Վանի վիլայեթն ուներ հոծ հայ ազգաբնակչություն, ենթադրում է, որ այնտեղ եկեղեցիների թիվը պակաս չէր կարող լինել Էրզրումի վիլայեթում եղած մոտ 250 վանքերից եւ եկեղեցիներից¹³: Իսկ Չիթունու հավաստմամբ՝ Աղթամարի կաթողիկոսության իշխանության տակ էր գտնվում 358 եկեղեցի եւ վանք¹⁴:

Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը Վասպուրականի հարուստ վանքերից էր: «Իբրեւ կաթողիկոսական աթոռ Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը հարուստ էր

10 Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, Վիեննա, 1940, էջ 139-379, Բ. մաս, Վիեննա, 1942, էջ 385-571, 673-738, Գ. մաս, Վիեննա, 1947, էջ 745-918:

11 Տե՛ս Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 208:

12 Չիթունի, Յուշիկք Հայաստանի (vade-mecum d' Armenie), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 64-65:

13 Տե՛ս «Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության եւ դավանանքների մինիստրությանը ներկայացված Հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի ցուցակներն ու թարրիրները (1912-1913 թթ.)», Ա. Սաֆրաստյան, «Էջմիածին», 1965, թիվ Ա., էջ 42:

14 Տե՛ս Տ. Չիթունի, նշվ. աշխ., էջ 64-65:

գոհարեղեններով եւ ոսկեղեններով. կաթողիկոսական ականակուռ թագեր, արծաթեայգաւազաններ, ոսկեայեւ արծաթեայսկիւհներ, ոսկեհիւսշուրջառներ, ոսկե-քանդակ գօտիներ, կաշեկազմ ձեռագիր եւ տպագրուած մաշտոցներ, նարեկներ, աւետարաններ, ժամագիրքներ, որոնց կողքերը զարդարուած էին թանկագին եւ գոյնգոյն գոհարեղեններով եւ արծաթաքանդակ նկարներով, եւ ուրիշ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ եկեղեցական թանկարժէք սպասներ եւ անօթներ»:

Նրա կաթողիկոսների իրավասությունը տարածվում էր բազում գավառների, քաղաքների, գյուղերի եւ վանքերի վրա: Այն ուներ մշակելի դաշտեր, անդաստաններ, մեծ քանակությամբ շարժական եւ անշարժ գույք¹⁵: Վանքն ուներ 5-6 աղորի (շրաղաց), 3-4 անմշակ մնացած այգի, 11 արտ, մի քանի մարգագետին, 200 գլուխ ոչխար: Աղթամարն ուներ նաեւ իրեն ենթակա բազմաթիվ վանքեր, որոնցից ստանում էր տարեկան որոշ տուրքեր՝ մութաթա: Այդ վանքերից էին՝ Նարեկա վանքը, Ոստան գավառի Ս. Նշան եւ Սպիտակ (Մեակու) գմբեթավոր վանքը եւ այլն: Վանքերից գատ Աղթամարի կաթողիկոսությանը ենթակա էին նաեւ Հայոց ձորի եւ Ռշտունյաց գավառի մոտ 40 գյուղ¹⁶: Տարբեր առիթներով վանքն ստացել էր թանկարժէք սպասք, անօթներ, ձեռագրեր եւ եկամուտներ: Վանքի ուխտագնացության օրը Խաչվերացի տոնն էր, երբ բազմաթիվ ուխտավորներ այնտեղ էին հավաքվում՝ իրենց ուխտն անելու եւ նվերներ ընծայելու¹⁷:

1895 թ., երբ Վանի բոլոր վանքերը կողոպտվեցին, բացառություն կազմեց միայն Աղթամարը: Քրդերը չհամարձակվեցին կողոպտել այս վանքը, քանի որ «ուխտի կու գային այնտեղ եւ նուէրներ կը բերէին»¹⁸:

1895 թ. հասարակական կարծիքների եւ Էջմիածնի ճնշման տակ Աղթամարի կաթողիկոսությունը կորցրեց իր նշանակությունը, եւ այնտեղ կաթողիկոսական գահի տեղապահ նշանակվեցին եպիսկոպոսական, իսկ ավելի ուշ, նույնիսկ, վարդապետական աստիճանով: Վերջին տեղապահը Արսեն վարդապետ **Մարգարյանն** էր՝ կաթողիկոսական փոխանորդի տիտղոսով, որը վերաշինեց եկեղեցին եւ վերաբացեց դպրոցը¹⁹:

15 Տե՛ն «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թիվ IV, ապրիլ, էջ 62, «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1909, նոյեմբերի 13/26, թ. 132:

16 Տե՛ն Ե. Չարենցի անվ. Գրականության եւ արվեստի թանգարանի արխիվ, ֆ. 508, ց. 1, գ. 268, թ. 12:

17 Տե՛ն **Գ. Շերենց**, Սրբավայրեր, Տեղագրություն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխատր եկեղեցեաց Վանօրէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902, էջ 121, **Գ. Մրտանձոտեանց**, Մանանայ, Կ.Պոլիս, 1876, էջ 398:

18 Տե՛ն **Ա. Դաբբինեան**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. հուշեր 1890 էն 1940, Փարիզ, էջ 164-165:

19 Տե՛ն ՀԱԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 18, թ.9, նաեւ **Հ. Ներսէս վ. Ալիկեան**, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1920, էջ 192:

ՀԲԸՄ կենտրոնը 1914 թ. աշնանը ցանկանում էր վերանորոգել Աղթամարի տաճարի փլատակ զանգակատունը եւ Նարեկացու գերեզմանը, սակայն սկիզբ առած պատերազմական գործողություններն ի չիք են դարձնում այդ նպատակների իրականացումը²⁰:

Ի դեպ, Ե. Լալայանը Մ. Մաքսուդյանին գրած իր նամակներից մեկում հայտնում էր, որ ինքը ժամանակին՝ 1915 թ., Վանում գտնված ժամանակ մի ձեռագրից ընդօրինակել էր Աղթամարի կաթողիկոսության պատմությունը²¹:

Վարազա վանքում Մ. Խրիմյանը կենդանի շարժում սկսեց իր հիմնած տպարանով, հրատարակած «Արծուի Վասպուրականի»-ով, իր բացած Ժառանգավորաց (հետագայում՝ «Երկրագործական») վարժարանով: Այդ վանքում էր, որ Մ. Խրիմյանը դաստիարակեց ժողովրդին նվիրված մի ընտիր սերունդ, որոնք, իբրեւ քարոզիչ, մատենագիր, վարդապետ, քահանա եւ ուսուցիչ, մտան ժողովրդի մեջ: Դրանց թվում էին՝ Գ. Սրվանձոյանը, Ա. Թոխմախյանը, Տեւկանցը, Փիրղալեմյանը, Դանիել վարդապետը, Ա. Միրախորյանը, Անանյանը, Ա. Աղվանյանը եւ ուրիշներ:

Սակայն 1885 թ. Մ. Խրիմյանն աքսորվեց, որից հետո կառավարությունը փակեց տպարանը, վարժարանը, բռնագրավեց մամուլը եւ թուրքերենով սկսեց հրատարակել «Վան» պաշտոնաթերթը: Վարդապետներից շատերը բանտարկվեցին, իսկ մյուսները հեռացան Վանից:

1896 թ. այրեցին Վարագի Ս. Խաչ եւ Ս. Գրիգոր վանքերը եւ դրանց կից գործող դպրոցները, կոտրեցին բոլոր խաչքարերը եւ պատկերները, իսկ շարժական սրբությունները՝ սկիհը, խաչը, եկեղեցական զգեստները, թալանեցին²²:

Վանի դեպքերից հետո՝ սկսած 1896 թ.-ից մինչեւ 1915 թ., պատրիարքարանի ցուցումով վանքը կառավարվում էր 5 հոգաբարձուների միջոցով²³: Սակայն 1909 թ. մայիսին Վանի գավառի Ազգային վարչությունը, հակառակ օսմանյան սահմանադրության, կազմալուծելով հոգեբարձուների հին կազմը, ընտրում է նորը, որի երկու անդամները նշանակվում են Քաղաքային ժողովի անդամներից²⁴:

Վարագա վանքը զբաղվում էր երկրագործությամբ, տավարաբուծությամբ, շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, թռչնապահությամբ, ոչխա-

20 Տե՛ս Ոսկեմատեան. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Արծաթեա Յոբելեան 1906-1931, Ա. հատոր, Բարիզ, 1935, էջ 116:

21 Ա. Աղամյան, Երվանդ Լալայանի անտիպ նամակներից, «ՀՄՄՈ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտություններ», 1965, թ. 8, էջ 71, 77:

22 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 184, թ. 56-57:

23 Տարբեր տարիներին հոգաբարձուներ են եղել Պետրոս Գափամաճյանը, Ա. Աղվանյանը, Ռ. Շատովորյանը, Ա. Թերզիբաշյանը, Ի. Հյուսյանը, Մ. Ճիտեչյանը, Մ. Երամյանը եւ Հ. Ժամագործյանը (տե՛ս Ա. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն հուշեր, էջ 220):

24 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 18, թ. 1-2:

րաբուծությամբ եւ ծառաստանների մշակությամբ: Միայն 1909 թ. տնկվել էր 6000 թօննի²⁵:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Վարազա վանք են այցելում Վանի նորանշանակ վալի (նահանգապետ) Թակսիմ բեյը, իսկ հետո՝ Բեքիր Սամին, որը, հաշվի առնելով վանքի առաջադիմությունը, նույնիսկ նվիրում է ինկուբատոր²⁶:

Վանքի հետագա բարգավաճումն ապահովելու համար ծագումով նախիջեւանցի հայազգի ազնվական Կարասուլովը վանքին է նվիրաբերում մեծ գումար²⁷:

Բարեբախտաբար, 1915 թ. հուլիսյան մեծ գաղթի ժամանակ հաջողվեց փրկել Վարազա վանքի հարստությունների հիմնական մասը: Այդ մասին Ա. Եկարյանը հիշում է. «Պատրաստուեցայ մեկնելու, ինձմէ առաջ Էջմիածին ճամբայ հանելով Վարազայ վանուց մատենադարանը, եկեղեցական անօթները ու վանքին վերաբերող բոլորն արժեքաւոր առարկաները՝ կանոնաւորապէս ցուցակագրուած եւ սնտուկներու մէջ տեղաւորուած, ութը ֆուրկօններով, Վանի առժամանակեայ հոգեւոր հովիւ Օհաննէս վրդ.-ի պատասխանատուութեամբ եւ վստահելի զինուորներու պաշտպանութեամբ: Այս առարկաներուն մէկ հատը հաւաքած էր Արամը, իր կարճատեւ մուտքին ի Վան, բայց ռուսական յանկարծական նահանջին պատճառաւ չկրնալով հետը տանիլ, ձգել տուած էր ջրհորի մը մէջ, եւ մենք պատահաբար գտած ու դուրս հանած էինք»²⁸:

Անկայուն վիճակ էր տիրում նաեւ Ս. *Բարդուղէմէոս* վանքում, որը հեռու էր գտնվում Վանի ազգային վարչության ուշադրությունից²⁹:

Լիւնը ենթակա էր Էջմիածնի կաթողիկոսությանը եւ ուներ բազմանդամ միաբանություն: Այն իր տրամադրության տակ ուներ 16 գյուղ³⁰, այդ թվում՝ Զանիկը, Տառապեքը, Նորշենը, Հատըռը, Նորավանքը, Գոմսը, Շահկելտին, Խժիկը, Համուկը, Բերգարիպը³¹: Նրա գերիշխանության տակ էին գտնվում Տիրամոր, Աստվածածնի եւ Էջմիածնի Ս. Սահակի վանքերը³²: Լիւն ուներ ընդարձակ հողեր, դաշտեր, անտառներ, այգիներ, 4 ջրանցք եւ խանութներ: Այն օգտվում էր այլ եւ այլ (կաթի, պսակի, կողոպուտի) տուրքերից³³: Իր

25 Տեն «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, սեպտեմբերի 11, թ. 199:

26 Տեն *Свяиц Р. Бекгуляиц*, По Турецкой Армении, Впечатления отъ поездки летомъ въ 1914 году, Ростовъ на Дону, 1914, էջ 18-19:

27 Տեն անդ, էջ 20:

28 «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», Գահիրէ, 1947, էջ 270:

29 Տեն ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 11, թ. 8:

30 Տեն «Արարատ», Էջմիածին, 1898, թ. 9, էջ 400:

31 Տեն «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, հուլիսի 4, թ. 20, էջ 312-313:

32 Տեն Մ. *Միրախորեան*, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 280, «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1901, նոյեմբերի 6/19, թ. 4785:

33 Տեն «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1912, XXII գիրք, թ. 1, էջ 91-92, *Շերեւնց*, նշվ. աշխ.

հերթին, Լիմը ենթարկվում էր պետական ծանր տուրքերի, որը կազմում էր տարեկան 1000, իսկ առանձին դեպքերում՝ մինչեւ 2000 դուրուշ: Եւ քանի որ այդ գումարն այնքան էլ հեշտ չէր վճարել, շատ վանահայրեր կամ տան-ջանքների էին ենթարկվում կամ իրենց պաշտոններից զրկվում էին իբրեւ հետադուներ³⁴:

Լիմը բոլոր ժամանակներում համարվում էր անապատ, որի պատճառով կղզու միաբանները ազգային կյանքով եւ գրականությամբ այնքան էլ չեն հետաքրքրվել³⁵: Հ. Սարգիսյանը, խոսելով Լիմի միաբանների մասին, գրում է. «Եկեղեցիք կղզեացո նորաշէն են, որ աւելի քան գերկերիւր ամաց, եւ տաճարաւորք երկրքեան եւ նմանաձեւք իրերաց...: Խաչվառք խորանացն ոսկեգօծք եւ փառահեղք եւ ամենայն սպասքն մաքուրք եւ վայելուչք եւ կարգ աստուածային պաշտամանցն անթերի եւ անխափան, նա եւ առաւելութեամբ իսկ, գորոյ գնմանն չէ ուրեք տեսանել ի Հայաստան աշխարհի: Կարգ սաղմոսերգութեանցն որպէս կարգեալ սահմանեցաւ ի նախնեաց ի սոսա անթերի կատարի, եօթնիցս յաւուրն պաշտել անխափան գժամերգութիւն եւ գոյթ կանոնս սաղմոսացն բաժանեալ ի նոսա, իսկ յուրբայթո ինն կանոն եւ զգիշերային հսկմունսն տէրունական տօնից ըստ ցուցակին անխափան կատարեալ առանց իրիք նուագութեան եւ անձանձրոյթ: Եւ ըստ յաւելեալ սակաւ ժամուց առ երկարաձիգ ժամերգութեանն՝ առանձնաձանս ի սենեակս իւրաքանչիւր յընթերցումն հոգեւոր մատենից...»³⁶: «Անոնց մէջ քիչ չէին անհատներ, - ավելացնում է Հ. Ոսկյանը, - որոնք անգամ մը ինքզինքնին կղզիին կամաւոր կալանաւորեալներ հռչակած, այն տեղ ապրած ու հոն մեռած էին առանց դիմացի երկրին հողին վրայ ոտք կոխելու»³⁷:

Նրանք հրաժարվել էին մսեղեն կերակուրներից եւ ըմպելիքներից՝ բավարարվելով միայն կանաչեղենով եւ ջրով: Նրանք չունեին մահճակալ եւ փափուկ անկողին: Նրանց զգեստը խոշոր, անպաճույճ եւ ցփսեա էր:

Կանանց մուտքը Լիմ անապատի մէջ խստիվ արգելված էր: Նույնիսկ անմորուս պատանիները չէին կարող այնտեղ մտնել: Ինչպես Հ. Ոսկյանն է մատնանշում, «Անոնք պէտք էին կղզիին դիմաց գտնուող «Դրսի տան» մէջ մնալ մինչեւ որ անոնց կզակը մագով պատուէր: Ապա կը մտնէին կղզին, ուր երիցագոյններու առաջնորդութեան տակ կրօնաւորական կեանքի

էջ 13, 78, «Բյուզանդիոն», Կ.Պոլիս, 1911, թ. 4366-4368, «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թ. IV, ապրիլ, էջ 62-63, «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1910, թ. 24, էջ 369:

34 Տե՛ս **Ղ. Ինճիճեան**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ, մասն առաջին. Ասիա, հ. Ա. (Նոր Հայաստան), Վենետիկ, 1806, էջ 155-156:

35 Տե՛ս **Հ. Վ. Ակինեան**, Մովսէս Տաթևացի, Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 189:

36 **Հ. Ն Սարգիսեան**., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 278-279:

37 **Հ. Ոսկեան**, Վասպուրական - Վանի վանքերը, Ա. մաս, էջ 51:

սկզբունքները կը սորվէին եւ ժամասացութեան, գիտութեան ու գրչագրութեան արուեստին մէջ կը հրահանգուէին»³⁸:

1916 թ. ռուսական մամուլի մէջ հաղորդումներ են հրապարակվում, որոնց համաձայն թուրքերի կողմից կողոպտվում են Լիւմ անապատի 300 մագաղաթ ձեռագիր եւ 800 կտոր պղնձե հին առարկա:

Կտուց անապատը ժամանակին ենթարկվում էր Աղթամարի, իսկ հետո՝ Էջմիածնի կաթողիկոսությանը: Այն Լիւմի չափ բազմամտյամ միաբանություն չի ունեցել, սակայն սակավաթիվ էլ չի եղել (40-50 ճգնավոր)³⁹: Չնայած միաբանները գրական ցայտուն գործունեություն չեն ծավալել, սակայն իրենց անբասիր վարքով եւ կենցաղով արժանացել են ժողովրդի համակրանքին:

Կտուցի թեմի մէջ էին մտնում Մարմետ, Խավենց, Ամենաշատ, Եկմալ, Զիրաշեն, Ալիւր, Դռլաշեն եւ Ամնավանք գյուղերը⁴⁰:

Այն ուներ 1500-2000 օրավար մշակելի հող, 200 կալվածներ, Ավանցի մէջ 40 ճաշկ ջուր, անտառ, այգի, արոտատեղի, ձիթհանք, ջրաղաց, Վանի, Էդիրնեի, Ռոտոսթոյի եւ Թիֆլիսի մէջ տներ, պանդոկներ, խանութներ, անասնապահական տնտեսություն, 300 գլուխ ոչխար, 108 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, ձիեր եւ էշեր: Վանքի ընդհանուր եկամուտը կազմում էր 300 օսմանյան լիւրա (2600 ռուբ.)⁴¹:

Վանքը դրամական եւ նյութական այլեւայլ տեսակի նպաստներ էր ստանում տոնական օրերին եւ հավատացյալներից օգնություն խնդրելու միջոցով: Հավաքված գումարներով եւ նպաստներով հոգում էին միաբանների կարիքները, վերանորոգում էին շենքերը, վճարում էին տուրքերը եւ հետ բերում թալանված իրերը⁴²: Կանանց մուտքը կղզի բացարձակ արգելված էր:

ԺԹ. դարի ընթացքում (1848, 1896 թթ.) Կտուցը ենթարկվել է քրդերի հափշտակություններին եւ կողոպուտին⁴³:

Ի տարբերություն Ալյուր վանքի՝ Կտուց անապատն ուներ հաստատուն միաբանություն եւ աշխույժ հոգեւոր-մշակութային կյանք: Այնտեղ գործում էր դպրոց՝ 14 աշակերտով⁴⁴: 1915 թ. ջարդերի ժամանակ եկեղեցու ունեցվածքի

38 Անդ:

39 Տեն «Փորձ», Տիֆլիս, 1879, ապրիլ, թ. IV, էջ 62, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1911, XXI գիրք, էջ 93:

40 Տեն «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, հուլիսի 4, թ. 20, էջ 313:

41 Տեն «Աշխատանք», Վան, 1911, թ. 50, էջ 734-735:

42 Տեն Հ. Ոսկեան, Վասպուրական - Վանի վանքերը, Ա. մաս, էջ 83:

43 Տեն Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 73, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1912, XXII գիրք, թ. 1, էջ 87, Ե. Մարգիսեան, Տեղագրությունը ի Փորը եւ ի Մեծ Հայս, էջ 278, Դ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Աֆրիկոյ եւ Ամերիկոյ, մասն առաջին. Ասիա հտ. Ա., (Նոր Հայաստան), էջ 155, նույնի՝ Ստորագրություն, Հին Հայաստանեայց... ըստ հին եւ ըստ միջին դարուանուանեալ ժամանակաց, հանեալ ի գրոց մերոց նախնեաց եւ այլոց ազգաց... Մեծ Հայք (Հին Հայաստան), Վենետիկ, 1822, էջ 227, «Գեղունի», Վենետիկ ս.Ղազար, 1905, թիվ 1-10, էջ 69:

44 Տեն ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 14, թ. 10-14:

ամենաընտիր մասը՝ եկեղեցական բոլոր հնություններով եւ սրբություններով բաժին հասավ թուրքերին, ինչպես Հ.Վ. Հյուսյանն է նկատում. «շնորհիւ նոյն անապատի միաբան, անհեռատես եւ կամակոր Ստեփան արեղային...»⁴⁵:

Հայոց առաջնորդարանի տվյալներով Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի նախօրյակին Վանի նահանգում գործում էր ընդամենը 35 վանք ու եկեղեցի, որից 16-ը՝ Վան քաղաքում, 5-ը՝ Թիմարի, 1-ը՝ Արճակի, 1-ը՝ Բերկրիի, 4-ը՝ Արճեշի, 2-ը՝ Ալշավազի, 5-ը՝ Կարճկանի եւ 1-ը՝ Աղբակի գավառում⁴⁶: Թեմի հոգեւոր-եկեղեցական հաստատություններից երկուսը՝ Կոուց անապատը եւ Այուրի վանքը, վանական համալիրներ էին:

Վանի Ապրիլյան հերոսամարտի օրերին այրվեցին, թալանվեցին նահանգի գրեթե բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, սպանվեց վարդապետների եւ քահանաների առավել քան կեսը⁴⁷: Պղծված բազմաթիվ վանքերի ու եկեղեցիների թվում էին Վարագա լեռան Ս. Գրիգոր, Ս. Կարմրավոր, Վանի՝ Ս. Խաչ (Ղուրուբաշ), Մեծոփի՝ Ս. Սքանչելագործ եւ Քաջբերունյաց գավառի Արծվաբերի վանքերը⁴⁸: Ինչպես Մ. Օրմանյանն էր նշում ժամանակին. «Վանք չէ եղած, որ անձեռնմխելի մնացած ըլլայ, եկեղեցի չէ մնացած, որ կան քանդուած, կան պղծուած եւ կան մզկիթի փոխարկուած չըլլայ... Մահմետական խուժանը իր կատաղութիւնը ամենէն աւելի թափեց հայ վանորէից, եկեղեցեաց, դպրոցաց եւ մատենադարանաց վրայ»⁴⁹: Մեծապես տուժեց հատկապես Վարագա վանքը, որն աչքի էր ընկնում իր հարստություններով⁵⁰: Միայն Ապրիլյան կռիվների ժամանակ կողոպտվեց մոտ 80000 ռ. արժողությամբ շարժական գույք⁵¹:

Հիշատակության արժանի են նաեւ 1915-ի գաղթի ժամանակ Երեսնում եւ Էջմիածնում մահացած Վանի քահանաները՝ Վանի երբեմնի առաջնորդական փոխանորդ, Մ. Խրիմյանի աշակերտ, հայտնի հայաբան, գավառային գրող, Խրիմյան Հայրիկին ձօնված ժողովրդական «Հայրիկ Հայրիկ» երգի հեղինակ՝ Մեսրոպ ավագ քահանա Զանիկյանը, Հուսիկ քահանա Փեհրիզյանը, Ղեւոնդ քահանա Սաֆրաստյանը, Նորաշենի Խորեն քահանան:

45 Գ. Տէր-Վարդանեան, Վասպուրականի վանքերի 1934 թուականի մի համառոտ նկարագրություն, «Արեւագալ», Բ., Երեւան, 2004, էջ 114:

46 Տե՛ս ՀԱՎ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 25, թ. 31, նաեւ ֆ. 421, ց. 4, գ. 23, թ. 1-6:

47 Տե՛ս ՀԱՎ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 54, թ. 21:

48 Տե՛ս Գ. Տէր-Վարդանեան, Վասպուրականի վանքերի 1934 թուականի մի համառոտ նկարագրություն, «Արեւագալ», Բ., Երեւան, 2004, էջ 116:

49 Մ. Օրմանյան, Ազատապատում, հ. Գ., Երուսաղեմ, 1927, էջ 5029-5030:

50 Տե՛ս ՀԱՎ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 4, թ. 1-3:

51 Տե՛ս ՀԱՎ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1063, թ. 1:

Վասպուրականի կուսակրոն հոգեւորականներից կոտորածների ժամանակ փրկվում են Աղթամարի կաթողիկոսական նախորդ փոխանորդ Վանի առաջնորդական տեղապահ Եզնիկ Ծ. վրդ. Ներկարարյանը, Աղթամարի միաբան, արմաշական վանահայր Դանիել Ծ. վրդ. Զադոյանը, Լիմ անապատի միաբան Սահակ վրդ. Ատոմյանը, Լիմ անապատի միաբան Մատթեոս վրդ. Աճեմյանը, Կառուց անապատի միաբան՝ Պետրոս վարդապետը, Կառուց անապատի միաբան Ստեփան վարդապետը եւ Վանի Ս.Կարմրավոր վանքի վանահայր Եղիշե վրդ. Խերանյանը:

Վանը 1915 թ. մայիսի 6-ին ազատագրելուց հետո հոգեւոր բարձրագույն իշխանության կարգադրությամբ «եկեղեցիներում մաղթանքներ կատարեցան եւ բեմբասություններ ու ճառախօսություններ տեղի ունեցան»⁵²:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր պահանջում նահանգի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքը, որը գտնվում էր անմխիթար վիճակում: Անկերպարան եւ արգահատելի վիճակում էր գտնվում հատկապես Աղթամարի վանքը: «Կոհակ» պարբերականի բնորոշմամբ «Ազգ. վարչություններ երեւի կամովին կուզեն միջոցներ տալ կողոպտիչներու, որպեսզի անոնք կարողանան հիմնայատակ կործանել վանքը: Թեմականները՝ որքան կը լսենք, կը պատրաստուին ազդու բողոք մըն ալ տալ յառաջ քան ծայրահեղութեանց դիմելը»⁵³:

Նահանգի հոգեւոր-եկեղեցական կյանքը վերականգնելու համար հարկավոր էր իրականացնել որոշ խնդիրներ: Ավերված եւ կողոպտված վանքերի եւ եկեղեցիների վերականգնումն արագացնելու համար 1915 թ. ընթացքում նահանգի բոլոր հոգեւոր հաստատություններն ազատվեցին պետական տուրքերից: Թեեւ Վարագա վանքը վերականգնելու նպատակով ազգային հոգեւոր եւ քաղաքական իշխանությունների կողմից նախնական ջանքեր եղան, Վայոցձորցի տ. Գրիգոր ավագ քահանա Ավագյանն էլ փոխվանահայրության պաշտոնով Վարագա վանք հրավիրվեց, սակայն վանքը վերստին ենթարկվեց լքման եւ ամայացման: Վանքի կողոպուտին մասնակցում էին նույնիսկ ռուսական զորքերը, որոնք շարունակ բարձրանում էին վանք⁵⁴: Այդուհանդերձ, 1916 թ. դեկտեմբերին Էջմիածնի սինոդը 699 ռուբ. 63 կոպ. գումար է ուղարկում Վարագա վանք՝ անհրաժեշտ պահանջները բավարարելու համար⁵⁵: Միաժամանակ, արձագանքելով Վանի Նորաշեն թաղամասի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն օգնություն ցույց տալու՝ 1915 թ. մայիսի 20-ի խնդրանքին՝ նահանգապետությունը եկեղեցուն հատկացրեց նոր գերեզմանատեղի եւ 200 ծառ⁵⁶:

52 Ե. Գեղամյանց ա. քառ., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը (մասն երկրորդ), Բաքու, 1917, էջ 636:

53 «Կոհակ», Կ.Պոլիս, 1909, օգոստոսի 29, թ. 14, էջ 164:

54 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 14^{1բ}, թ. 92-94:

55 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1063, թ. 52:

56 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 4, թ. 4:

Վանի Ապրիլյան հերոսամարտից հետո ստեղծվել էր մի այնպիսի իրավիճակ, երբ զգացվում էր ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական գործի բարեկարգման անհրաժեշտություն, այլև ազդեցիկ հոգեւորականների պակաս: Չնայած Վանում, Կոուց եւ Լիւն անապատներում մեծ թվով ժողովուրդ էր հավաքվել, սակայն «հոգեւորական պակաս լինելու համար գուրկ կը մնան կրօնական միսիթարությունէ»⁵⁷: Արամ Մանուկյանը Գեւորգ Ե. Կաթողիկոսին ուղղված՝ 1915 թ. մայիսի 26-ի թիվ 350 գրության մեջ նշում էր, որ «պիտի խնդրէի նոյնպէս, Վեհափառ Տէր, որ անմիջապէս թելադրէք Այվատեան սրբազանին, որ փութար Աղթամարի կողոպտուած վանքը հասնելու դրամական օժանդակութիւններով, եւ վարէր Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահի պաշտօնը, որը թափուր կը մնայ այժմ»⁵⁸:

Այդ նպատակով 1915 թ. հունիսի 20-ին Վան ժամանեց Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանը, որն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեւորգ Ե.-ի կողմից նշանակվել էր Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ եւ Էջմիածնի «Եղբայրական օգնության կենտրոնական հանձնաժողովի» ներկայացուցիչ: Սրբազանի նախագահությամբ կազմակերպվում է «Վասպուրականի Եղբայրական օգնության հանձնաժողով», որը դիմում է Կաթողիկոսին՝ խնդրելով օժանդակել 55 հիվանդների համար հիվանդանոց հիմնելուն⁵⁹:

Շատ տեղերում նշանակվեցին հոգեւոր նոր առաջնորդներ, իսկ որոշ տեղերում վերականգնվեցին հները: Այսպես, Առաջնորդարանը Ալշավազի թեմակալ առաջնորդ է նշանակում Կոուց անապայի նախկին միաբան Սահակ վրդ. Ատոմյանին⁶⁰:

Օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի եւ Մեծ եղեռնի ընձեռած հնարավորությունից՝ 1916 թ. օգոստոսի 1-ին (2 հունիս 1334/19 հուլիս 1332) Բարձր դուռը հրապարակեց հայկական կաթողիկոսության եւ պատրիարքության մասին օրենքը, որը հրատարակվեց թուրքական կայսերական՝ «Թաքվիմի վեքայի» թերթի 1916 թ. օգոստոսի 10 թիվ 2611 համարում⁶¹:

Ըստ այդ օրենքի՝ Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսությունները միավորվում էին համապատասխանաբար Երուսաղեմի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքությունների հետ, ու դառնում էր մի աստիճան՝ «կաթողիկոս-պատրիարք» տիտղոսով՝ որպես օսմանյան հայերի հոգեւոր առաջնորդ, իսկ հայրապետի նստավայրն էլ տեղափոխվում էր Երուսաղեմ՝ Ս. Հակոբի վանք: Վերացվում էին աստիճանակարգային (հիերարխիական) եւ այլ կապերն ու

57 «Արարատ», 1915, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 864:

58 «Արարատ», 1915, հունիս, էջ 640, նաեւ **Եղ. Գեղամյան**, նշվ. աշխ., էջ 640:

59 Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, հուլիսի 3, թ. 142:

60 Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915, հունիսի 17, թ. 25-224, էջ 180:

61 Տե՛ս «Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914-1918», դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հատոր II, հրատարակությունը եւ ներածությունը՝ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի, Երևան, 2008, էջ 86-87:

հարաբերությունները Էջմիածնի Կաթողիկոսի հետ: Հայոց Կաթողիկոսի տիտղոսն ու աստիճանը համապատասխանեցվում էին Հունական Ուղղափառ Եկեղեցու պատրիարքի տիտղոսին ու աստիճանին: Աղթամարի եւ Սսի կաթողիկոսությունների միաձուլումով երկու պատրիարքությունների հետ Երուսաղեմի կաթողիկոս-պատրիարքն իրավունք էր ստանում եպիսկոպոսներ ձեռնադրել Թուրքիայում եւ դառնում էր անկախ: Էջմիածնի հետ բոլոր տեսակի կապերի խզումը հետագայում այն հետեւանքն ունեցավ, որ արեւմտահայերը զրկվեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու իրավունքից:

Անվիճելի էր Բարձր դռան քաղաքական շահը, վերացնել այն երկակի հարաբերությունները, ըստ որի, Կ.Պոլսի պատրիարքը ենթարկվում էր թուրքական կառավարությանը եւ Ռուսաստանից կախյալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Օսմանյան այս օրենքը հակասում էր Բեռլինի պայմանագրի դրույթներին (հոդված 62, կետ 4)⁶², ըստ որի, ոչ մի արգելք չէր կարող խանգարել տարբեր համայնքների աստիճանակարգային կազմակերպությունների եւ նրանց հոգեւոր առաջնորդների հարաբերություններին:

РЕЗЮМЕ

Относительная “свобода”, установленная после переворота младотурков в 1908 году и принятия османской конституции, создала новую ситуацию в церковных отношениях Ванской области.

В статье говорится об ограблении Ахтамарского католикосата Армянской Апостольской Церкви, об участии духовных и светских представителей Вана в избрании католикоса 30 октября 1908 года и о движении нового поколения в борьбе против армянской церкви. Рассматривается установление отношений с англиканской церковью и показывается поклонение Св. Копью, которое почиталось среди христиан и мусульман. В исследуемый нами период интересным может быть отношение народа к смерти католикоса Матеоса II Измирляна и анализ осуществленных в Ванской области церковных памятников. Представлена церковная жизнь Ванской области и анализируются потери армянской церкви во время Геноцида армян 1915 года.

62 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքական փաստաթղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 128:

SUMMARY

After eritturkish revolution and proclamation of Ottoman constitution, relative freedom was established, which created new situation in the sphere of spiritual relations of Van province.

In the article the following problems are presented: the problem of pillage of Aghtamar patriarchal cathedra; problems connected with the participation of spiritual and secular representatives in patriarchal elections of Van on 1908 October 30; problems concerning to the establishment of relations with English Church; problems connected with Saint Geghard's religious worship which was highly respected among Christians and Moslems in Van; also responses to Mathew 2 Izmirlyan Catholicos's death; problems connected with the examinations of church monuments performed in the province in 1911. There are also discussed church life of the province and damages of Armenian Church during Genocide years.